

تحلیل روش دیدبانی در مهدویت‌پژوهی

حسینعلی جباری^۱

چکیده

آینده‌پژوهی هنر شکل دادن به آینده بوده و به شناخت و مطالعه آینده‌های گوناگون از جمله ممکن، محتمل، مرجح و مطلوب می‌پردازد. مهدویت‌پژوهی بر اساس آموزه‌های دینی، ساحتی برای حرکت به آینده‌ای پویا و مطلوب و حرکتی به سمت آینده قطعی بشری است. مسئله‌ای که در این نوشتار مطرح است آن خواهد بود که تحلیل و کاربست روش دیدبانی در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی چگونه و در چه سطحی است. از این رو این نوشتار با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین روش دیدبانی در مهدویت می‌پردازد. قابلیت عملیاتی روش دیدبانی در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی و مواجه شدن با آینده مطلوب و مرجح، مهم‌ترین دستاورد تحقیق پیش رو خواهد بود.

واژگان کلیدی: مهدویت‌پژوهی، آینده‌پژوهی، دیده‌بانی.

^۱. دانش آموخته سطح ۴ گرایش سیاسی و اجتماعی مرکز تخصصی مهدویت قم.

از دیرباز مسائل آینده و منجی و حوادث پیرامون آن مورد توجه ابنای بشر قرار داشته است. برخی برای رسیدن به آینده مطلوب از مسیرهایی از جمله تحلیل‌های عوامانه همچون علوم غریبه، سحر و رمزگرایی یا تحلیل‌های عقل‌گرایانه مانند فلسفه تاریخ یا تحلیل‌های نقل‌گرایانه ادیانی و وحیانی مانند گزارش‌های کتب آسمانی و انبیا و یا تحلیل‌های تجربی مانند بررسی روندها و شواهد تجربی بهره برده‌اند. آینده‌پژوهی به‌عنوان تبیینی عقلانی و تجربی از آینده‌های مختلف و مهدویت‌پژوهی به‌عنوان یک تبیین نقلی و وحیانی از منجی موعود، در کمتر از صدسال گذشته به‌صورت یک رشته علمی در میان اهالی علم ایجاد شده است.

هرکدام از این دو رشته به‌گونه‌های مختلفی قابل‌پیمایش است؛ مثلاً آینده‌پژوهی به دو صورت: اول، پیمایش‌های اکتشافی که به مطالعه گذشته و حال با توجه به روندهای حاکم در زمینه‌های گوناگون پرداخته و آینده‌های گوناگون را کشف و توصیف می‌کند. همچنین زمینه را برای برنامه‌ریزی برای هر آینده‌ای فراهم می‌آورد. دوم، پیمایش‌های تجویزی یا هنجاری که به مطالعه آنچه باید در آینده باشد یا تصویر و یا طراحی شود، پرداخته تا در جهت آن برنامه‌ریزی صورت گیرد. در مهدویت‌پژوهی، پیمایش‌ها بر اساس مبانی معرفتی آن، یعنی نصوص دینی که شامل آیات، روایات با گونه‌های مختلف آن و معرفت‌شهودی است، صورت می‌پذیرد.

علاوه بر مطالب فوق در مطالعات آینده باید سه وجه فهم را از یکدیگر تفکیک کرد: اول، وجه سینتاکتیک (syntactic) است. این وجه بر روش‌شناسی تأکید دارد؛ یعنی مطالعه روش‌ها، رهیافت‌ها، مدل‌ها یا دیگر شیوه‌های سبک معرفت. وجه دوم، سمانتیکس (semantics) است. این وجه بر مسائل، معنا و محتوای موضوعات آینده‌پژوهی توجه دارد. سومین وجه، پراگماتیس (peragmatics) است. این وجه

بر نحوه تأثیر مطالعات آینده‌پژوهانه بر کنش‌ها، تصمیم‌گیری‌ها، سیاست‌ها و مدیریت و رهبری‌ها تأکید دارد.^۱

در بررسی پیشینه بحث تاکنون کتاب و مقاله‌ای در تحلیل و بررسی روش‌شناسی عملیاتی دیدبانی در مهدویت، موجود نیست. آنچه پیرامون مهدویت و آینده‌پژوهی به‌صورت کلی نگاشته شده، مقاله آینده‌پژوهی مهدوی اثر رحیم کارگر است که به کلیاتی پیرامون آینده‌پژوهی و مهدویت پرداخته است. همچنین، مقاله مهدویت و آینده‌پژوهی نوشته روح‌الله شاکری و رضوانه شاهرخی است که به بررسی کارکردی و تشابهات آن‌ها اختصاص یافته است. علاوه بر آنها مقاله باسته‌های علمی در آینده‌پژوهی مهدوی است که به بررسی بایسته‌های نظری، روشی و تبلیغی پرداخته است. از این رو وجه تمایز این مقاله با سایر تحقیقات، پیمایش و کاربری تحلیلی و عملیاتی روش دیده‌بانی در مهدویت‌پژوهی است.

۱. آینده‌پژوهی

پیرامون آینده‌پژوهی تعاریف گوناگونی نقل شده است. از نظر برخی،^۲ آینده‌پژوهی^۳ فرآیند تلاش سیستماتیک برای نگاه به آینده بلندمدت علم، محیط‌زیست، اقتصاد و اجتماع بوده و با هدف شناسایی تکنولوژی‌های عام نوظهور و تقویت حوزه‌های تحقیقات استراتژیکی است که احتمالاً بیشترین منافع اقتصادی و اجتماعی را به همراه دارند. برخی دیگر^۴ قائل‌اند، آینده‌پژوهی، فرآیندی سیستماتیک، مشارکتی و گردآورنده ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان‌مدت تا بلندمدت را با هدف اتخاذ

^۱ . <http://www.iranstrategyacademy.com/%D>

^۲ . Martin, 2000

^۳ . Futures Studies

^۴ . gaveagan, ۲۰۰۱

تصمیم‌های روزآمد و بسیج اقدامات مشترک بنا می‌سازد. لوک^۱ معتقد است آینده‌پژوهی ابزاری سیستماتیک برای ارزیابی آن دسته از توسعه‌های علمی و تکنولوژیکی است که می‌توانند تأثیرات بسیار شدیدی بر رقابت صنعتی، خلق ثروت و کیفیت زندگی داشته باشد. با توجه به تعاریف، آینده‌پژوهی شاخه‌ای از علم^۲ و فناوری^۳ است که با کشف آینده و شکل‌بخشیدن به دنیای مطلوب آینده سروکار دارد. آینده‌پژوهی مجموعه‌ای از تلاش‌هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها، عوامل تغییر، ثبات به تجسم آینده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آن می‌پردازد. آینده‌پژوهی می‌گوید که چگونه از دل تغییرات امروز واقعیت فردا تولد می‌یابد.^۴

آینده‌پژوهی در دهه‌های اخیر به‌رغم فراز و فرودها به‌تدریج توانسته به‌صورت رشته علمی و دانشگاهی شود. البته هنوز در ماهیت این رشته اختلاف‌نظرهایی وجود دارد. به این صورت که رشته واحد است یا چندبعدی یا چندرشته‌ای یا میان‌رشته‌ای؟ هرکدام از تحقیقات آینده‌پژوهی دارای سوابقی از جمله علوم سیاسی، مدیریت، جامعه‌شناسی و... است که با بررسی آن‌ها می‌توان به لایه‌های متعدد و برخی از زوایای آن دست یافت؛ چراکه زوایای زندگانی بشر دارای ابعاد مختلفی بوده و برای فهم آینده آن نیز می‌بایست زوایای مختلف آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

^۱ . luke georghion, 1996

^۲ . علم است؛ چون مبانی معرفتی و نظری و متدولوژی دقیق دارد و در دانشگاه‌های پیشرفته دنیا به‌عنوان یک رشته علمی آموزش داده می‌شود.

^۳ . فناوری است؛ چون بر پایه یک مجموعه از تکنیک‌های علمی استوار است و می‌تواند در حل و فصل مسایل پیچیده جامعه و همچنین در ساختن آینده به کار آید. آینده‌پژوهی در زمره فناوری‌های نرم قرار می‌گیرد.

^۴ . آشنایی با مبانی آینده‌پژوهی، ص ۷.

۲. مهدویت پژوهی

مهدویت پژوهی اگرچه رشته‌ای علمی است که دارای قدمت تاریخی است، اما در قالب سامانه علمی، جدید به نظر می‌رسد. در گذشته در لابه‌لای مطالعات مختلف کلامی، تفسیری، حدیثی و... مورد بررسی قرار می‌گرفت. اما بعدها به خاطر مطالعات عمیق به صورت یک رشته منظم در مراکز علمی ایجاد شده است.^۱ با توجه به این مسئله، مهدویت پژوهی مجموعه مسائل منظم، متنوع با موضوعات و روش مشخص و دارای اهداف معین است که رویکردی درونی و جزءنگرانه با نگاه درجه یک به تبیین و تحلیل و دفاع از مسائل پیرامون مهدویت و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه می‌پردازد.^۲ از این رو مهدویت پژوهی ساحت‌های چندبعدی داشته و قابلیت تعمیم بر سایر گرایش‌ها و رشته‌های علوم اسلامی را خواهد داشت.

۳. روش دیدبانی

یکی از روش‌های آینده پژوهی که همواره به دنبال پایش مسائل موضوع و تغییرات آن بوده، دیده‌بانی است. دیده‌بان کسی است که با استقرار در نقطه‌ای مرتفع^۳ موقعیت و فعالیت دشمن، رقبا و منطقه را رصد کرده و به اطلاع نیروهای خودی می‌رساند.^۴ دیده‌بانی در آینده پژوهی عبارت است از زیر نظر داشتن حیطه و موضوعی خاص به منظور کشف فرصت‌ها و تهدیدات موجود در آینده است. با دیده‌بانی رویدادهای جدید و غیرمنتظره بزرگ و کوچک به گونه‌ای نظام‌یافته مشاهده شده^۵، تجزیه تحلیل‌های روز تغییر یافته، سناریوها و نقشه راه آینده متناسب با آینده مطلوب تدوین

۱. مهدویت و آینده پژوهی، ص ۴۴.

۲. مهدویت پژوهی، ص ۳۱.

۳. نقطه مرتفع شامل کوه، برج، قلعه‌ها، دکل و... است.

۴. دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۸، واژه دیده‌بان، <https://rch.ac.ir/article/Details/11167?>

۵. آینده پژوهی مفاهیم و روش‌ها، ص ۵۰.

خواهد شد. در حقیقت سازمان و پژوهشگر، به منظور شناخت تغییرات و عوامل تغییرات نیروهای خارجی اقدام به دیده‌بانی می‌کنند تا از این طریق به کنش‌ها و واکنش‌ها دست یافته و موفقیت‌های آینده خود را تأمین یا اصلاح کنند. در واقع هدف از دیده‌بانی اجتناب از غفلت بوده است.^۱

مدل دیده‌بانی در دو سطح و حیطه خارجی و داخلی به کار گرفته می‌شود. در حیطه خارجی موارد چهارگانه پویش،^۲ پایش،^۳ پیش‌بینی،^۴ ارزیابی^۵ سازمان‌ها، دولت‌ها و موضوعات مورد‌رصد قرار می‌گیرد. در حیطه داخلی و درونی موارد چهارگانه چشم-انداز،^۶ مأموریت،^۷ قوت‌ها و ضعف‌های سازمان مورد‌توجه است. پس از تحلیل دو حیطه، هدایت راهبردی انجام و در نهایت برنامه‌ریزی راهبردی صورت می‌پذیرد.^۸ در نمودار ذیل کلیات سطوح تحلیل دیدبانی ترسیم شده است.

^۱. همان.

^۲. مراد از پویش، پویش محیطی به منظور شناسایی الگوها و روندهای در حال تغییر است.

^۳. مراد از پایش، پایش الگوها و روندهای ویژه خارجی است.

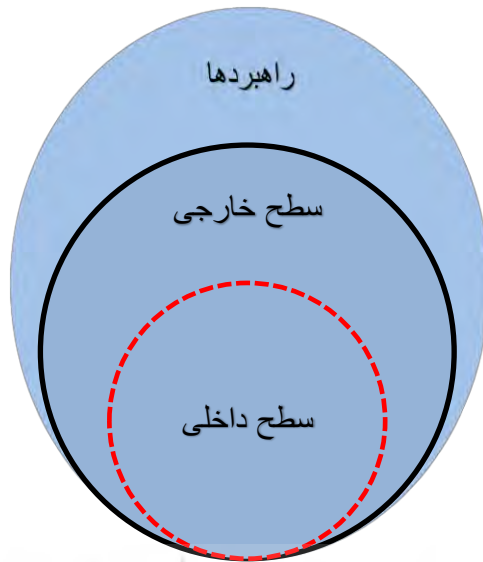
^۴. پیش‌بینی مربوط به مسیرهای آینده تغییرات و رهگیری تحولات آن است.

^۵. مراد از ارزیابی، تحلیل تأثیر عوامل محیطی است.

^۶. مراد از چشم‌انداز، توسعه و پالایش چشم‌اندازهای آینده است.

^۷. مراد از توسعه و پالایش مأموریت‌های سازمان در حرکت به مقصد است.

^۸. آینده‌پژوهی مفاهیم و روش‌ها، ص ۵۱.

۴. روش دیدبانی در مهدویت

دیدهبانی در مهدویت به پایش مستمر تغییرات در حوزه مهدویت در سطوح مختلف داخلی و خارجی موضوع و مسائل مهدویت می‌پردازد که در ادامه به نمونه‌ای از مصداق‌های دیدبانی در یک مسئله مهدویت پرداخته خواهد شد.

به‌عنوان مثال در موضوع فرقه‌های انحرافی، فرقه انحرافی احمد اسماعیل بصری معروف به احمد الحسن، جریان یمانی را در سطح جوامع اسلامی ایجاد کرده است. وی در بصره (از شهرهای عراق) مدعی است که فرزند باواسطه امام زمان عجل الله تعالی فرجه است و نسب خود را این‌گونه برمی‌شمرد. احمد اسماعیل بن صالح بن حسین بن سلمان بن امام مهدی عجل الله تعالی فرجه او با استناد به برخی آیات^۱ و روایات^۱ و روش‌هایی همچون کارهای

^۱. آیه مورد استناد احمد اسماعیل بصری آیه ۳ سوره جمعه است که می‌فرماید: «وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ و [نیز پیامبر را] بر مردمی دیگر [از عرب و غیرعرب] که هنوز به آنان نپیوسته‌اند [برانگیخت]. او توانای شکست‌ناپذیر و حکیم است.» او خود را رسول بشارت‌دهنده (آخرین منمهم لما يلحقوا) می‌داند.

خارق‌العاده،^۲ خواب و رویا،^۳ استخاره،^۴ مباحله و مناظره^۵ و... مدعی امامت و نیابت است.

نوع تحلیل و کاربست دیده‌بانی جریان مدعی یمانی (احمد اسماعیل) در دو سطح، که هر سطح دارای مراحل است، جست‌وجو می‌شود.

سطح اول، سطح خارجی است. این سطح دارای چهار مرحله است: در مرحله اول، می‌بایست اطلاعات پیرامون جریان انحرافی، به‌صورت نظام‌مند گردآوری شود. این کار به‌منظور کاهش تصادفی بودن اطلاعات ورودی به جامعه و فراهم‌آوردن هشدارهای اولیه به مدیران جوامع صورت می‌پذیرد. در مرحله دوم، نظارت و بررسی مستمر الگوها، روش‌ها و روندهای جذب و فعالیت جریان انحرافی مورد‌رصد قرار می‌گیرد. مرحله سوم، پیش‌بینی مسیرهای آینده جریان انحرافی و رهگیری تحولات آن بررسی می‌شود. در مرحله چهارم، تأثیر عوامل محیطی در رشد و تضعیف جریان تحلیل می‌گردد.

سطح دوم، سطح داخلی است که اختصاص به جوامع و سازمان‌های مربوطه دارد. در این سطح می‌بایست چهار مسئله را مد نظر قرار داد: مسئله اول، توسعه و پالایش

۱. وی ادعا دارد هر امامی از امام و حجت بعد از خود نام برده و صفاتش را بیان کرده است. نام وی در روایات ذکر شده و به روایاتی استشهد می‌کند.

۲. برخی از پیروانش ادعا دارند که وی مدفن حضرت زهرا علیها السلام را دانسته و در زمان بردن نام او قسمتی از حسینیه نورانی شده است.

۳. پیروان وی معتقدند هرکسی سه روز روزه و توسل به حضرت زهرا علیها السلام داشته باشد یا چهل روز دعایی که از احمد اسماعیل بصری نقل شده را بخواند، پس از گذشت آن زمان، فردی از اهل بیت علیهم السلام به خواب او آمده و به امامت احمد تصریح می‌کند.

۴. در جهت اثبات امامت احمد، استخاره با روش آن‌ها داشته باشند.

۵. پیروان وی مدعی هستند که احمد تمامی علما را به مباحله و مناظره دعوت کرده است. آن‌ها نیز به‌خاطر ترس، از هرگونه مباحله و مناظره در برابر وی امتناع می‌ورزند.

چشم‌اندازهای آینده خود، با در نظر گرفتن جریان انحرافی است. مسئله دوم، توسعه و پالایش مأموریت‌های خود با توجه به فعالیت‌های جریان انحرافی است. مسئله سوم و چهارم، بررسی نقاط قوت و ضعف‌های خود در مواجهه با جریان انحرافی است. پس از بررسی دو سطح و مراحل آن، راهبردها متناسب با آن ترسیم خواهد شد. سپس برنامه‌ریزی‌های راهبردی نسبت به موضوع و مسئله صورت می‌پذیرد. با توجه به مباحث فوق، روش آینده‌پژوهی دیدبانی قابلیت پژوهش و تحلیل و کاربردی در بسیاری از موضوعات و مسائل مهدویت‌پژوهی را دارا است. از این رو محققان با توجه به موضوعات و مسائل اندیشه مهدویت می‌توانند از این روش به تحلیل و کاربردی آن در سایر مسائل مهدویت‌پژوهی استفاده کنند.

نتیجه‌گیری

با توجه به تفاوت در ساحت‌های روش‌شناختی آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی با یکدیگر، امکان تعامل و هم‌سویی میان آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی وجود دارد که می‌توانند نوع نگرش و منش محققان را نسبت به آینده مطلوب و قطعی متغیر سازد. دیدبانی یک روش راهبردی و استراتژیک جهت به‌کارگیری در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی است که ابعاد گوناگون مهدویت را می‌تواند تحت‌الشعاع خود قرار دهد. از این رو به‌کارگیری روش دیدبانی می‌تواند به‌عنوان یک کلان‌نگرش، موضوعات راهبردی و استراتژیک مهدویت را به‌سمت آینده مرجح و مطلوب خود هدایت کند.

منابع

قرآن کریم.

۱. الهی نژاد، حسین، مهدویت پژوهی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، قم، ۱۳۹۵.
۲. جمعی از نویسندگان، مهدویت و آینده پژوهی، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ اول، قم، ۱۳۹۲.
۳. شهبازیان، محمد، ره افسانه، انتشارات مرکز تخصصی مهدویت، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳.
۴. جمعی از نویسندگان، آینده پژوهی؛ مفاهیم و روش‌ها، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی، چاپ اول، تهران ۱۳۸۸.
۵. آیتی، نصرت‌الله، از تبار دجال، مؤسسه آینده روشن، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳.
۶. جمعی از نویسندگان، آشنایی با مبانی آینده پژوهی، مرکز آموزش و پژوهش‌های توسعه آینده‌نگری، بی‌جا، بی‌تا.
۷. دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۸، واژه دیده‌بان.
8. <https://rch.ac.ir/article/Details/11167?>
9. <http://www.iranstrategyacademy.com/%D>